

Rendi kompromisszum – alkotmányos konfliktus*

I. SZATMÁRTÓL A *VITAM ET SANGUINEM!*-IG

Amikor Deák Ferenc 1865. április 16-án a kiegyezés alapstruktúráját felvázolta, jogi érvelését a *Pragmatica Sanctio*ra építette (Szabad 1979. 736), a Habsburgok trónöröklésének rendjét szabályozó törvényre, amelyet a magyar országgyűlés 1722. június 30-án fogadott el, és amely azután 1–3. törvénycikkelyként került be az 1723. évi *decretumba*. Annak ellenére tett így Deák, hogy korábban mindent megtett az 1848. évi áprilisi törvények jogi érvényességének bizonyítására, melyek alapvetően átrendezték Magyarország és uralkodójának viszonyrendszerét (Deák 1865; vö. Szabad 1979. 731). Politikai értelemben azonban teljesen igaza volt, hogy tett egy lépést vissza az 1722. évhez, hogy megtalálja az utolsó, Magyarországnak és a Habsburg háznak kölcsönösen elfogadható átfogó rendezés időpontját, hiszen 1848. március 17-én a független magyar kormány kinevezése a bécsi és pesti forradalom közvetlen nyomása alatt történt meg. Ezzel szemben a *Pragmatica Sanctio*t a magyar rendek ellenállás vagy hátsó gondolatok nélkül fogadták el a *Systematica Commissio* által előkészített reformok optimizmusá és különösen a III. Károly által képviselt kompromisszumos politika kedvező légkörében, még mindig tartva egyébiránt az Oszmán Birodalom csapatainak megjelenésétől. A rendelkezés nemcsak I. Lipót utódjainak trónöröklési sorrendjét határozta meg, hanem Magyarország és királya egyéb tartományainak „feloszthatatlanságát és elválaszthatatlanságát” is (Ember 1989a. 382–385; Ember 1989b. 404).

A 18. századi alkotmányos és politikai helyzetet nemcsak a török 17. század végi kiűzése alakította ki, hanem a 18. század elejének történései is, mindezekelőtt a Rákóczi-szabadságharc, amelyet immár nem a protestánsoknak az ellenreformációval szembeni önvédelme határozott meg, mint a korábbi Habsburg-ellenes mozgalmakat, hanem elsősorban a törököt kiűző háborúk által te-

* Jelen tanulmány a Russian Foundation for Basic Research and the Foundation for Support of the Russian Language and Culture (Hungary) *The Habsburg Monarchy: New Trends in Research of Economic, Sociopolitical and National Development of the Central-European Composite State*, No 19-59-23005 című projektjének támogatásával készült.

remtett helyzettel való széles körű elégedetlenség: a felszabadító császári csapatok jelentette szinte elviselhetetlen terhek egyfelől, a rendek politikai jogainak sérelmei pedig másfelől. A rendek a hadiadó megajánlásának jogát 1670 óta nem gyakorolták, és ebben a helyzetben a nemességet is megadóztatták, ahogy ez egyébként gyakran megtörtént 1526 óta. A pestisjárvány által kimerített országban a Rákóczi-szabadságharc katonai vereséget szenvedett ugyan, mégis rákényszerítette tanulságát mindkét félre: egyrészt a Nyugat-Európában dinasztikus érdekeit követve háborúzó Habsburg háznak igen komoly gondokat képes okozni Magyarország elégedetlensége, sok császári ezredet kötve le, másrészt Magyarország erőforrásai nem elegendők a teljes függetlenség kivívásához.

A szatmári megegyezés 1711-ben stabilizálta a magyar rendek pozícióját, helyreállítva a korábbi időszak rendi dualizmusát. A diéta visszanyerte a *contributio*, a hadiadó feletti ellenőrzést (amelyet először az adómegajánló *concursus*okon gyakoroltak, majd 1722-től az éves rendszeres adóösszeg felemeléséhez kellett az országgyűlés határozata), a nemesi elit pedig mentesült az adófizetés alól. (Jelen tanulmány áttekintő jellege miatt több ponton fogok utalni azon saját munkáimra, ahol a hivatkozott állításokat a teljes hivatkozási apparátussal és levezetéssel eredetileg megfogalmaztam. A diéta adómegajánlási jogosítványáról részletesebben lásd: Szijártó 2004; a rendi adómentességről részletesen lásd: Szijártó 2006. 145–161.) Ez az adómentesség nem terjedt ki a kismemesi tömegekre, és nem zárta ki az adómentes nemesi és egyéb csoportok *subsidiium*, hadisegély néven való eseti adófizetését, amelynek megajánlása ugyancsak az országgyűlés jogosítványa lett. Jóllehet Magyarország uralkodóját már nem választották, de a koronázás előfeltételeként tőle megkövetelt *diploma inaugurale* és az ennek kivonatát jelentő koronázási eskü mindig a rendekkel való alkufolyamatban nyert végleges formát, és így megőrizte a korábbi választási feltételek (*Wahlkapitulationen*) elemeit. A rendek a vármegyrendszer keretében megőrizték a helyi és regionális igazgatás monopóliumát, illetve az országos szintű kormányzatban és bíraskodásban gyakorolt széles körű jogosítványaikat.

A szatmári béke nemcsak egy volt a magyarok és a Habsburgok konfliktusait lezáró megegyezések közül, hanem több mint egy évszázadra meghatározta viszonyukat, és még Deák is tanácsosnak tartotta, hogy ennek időszakához, konkrétan a *Pragmatica Sanctio* formájában való megerősítéséhez nyúljon vissza az utolsó fontos kompromisszum, az 1867. évi kiegyezés létrehozásakor. Ezt a legvilágosabban Mária Terézia trónra lépésének jól ismert története bizonyítja. Míg a cseh rendek Károly Albert bajor választófejedelemet, a későbbi VII. Károly császárt választották királyukká, Magyarország rendjei lojálisak maradtak Mária Teréziához, és így – legalábbis Montesquieu szerint – egyenesen megmentették birodalmát. (Montesquieu: *A törvények szelleméről*. Nyolcadik könyv, IX. fejezet.)

II. A MAGYAR *SONDERWEG*

A későbbiekben Magyarország külön elbánásban részesítése egyszerre eredeztethető Mária Terézia őszinte hálájából és még inkább az 1711. évi megegyezés 1741-ben nyilvánvalóvá váló életképességéből. A magyar korona országai kimaradtak az osztrák örökösödési háborút követő, Haugwitz gróf által levezényelt reformokból, amelyek fő célja az volt, hogy rövid idő alatt megnöveljék a Habsburg Birodalom katonai potenciálját, hogy képes legyen Szilázia visszahódítására Poroszországtól. Az adózást érintő reformok eredményeképpen nemcsak több pénzt szedtek be a közrendűektől, hanem az egyháziakat és a nemeseket is rendszeres adózás alá vetették. Intézményrendszeri változtatásokkal pedig a megbízhatatlannak bizonyuló cseh tartományokat láncolták szorosabban hozzá a birodalom osztrák magterületeihez.

Már Szekfű Gyula rámutatott arra, hogy a Habsburg Birodalmon belüli magyar különútnak vagy *Sonderweg*nek, hogy a 20. századi német történetírás fogalmát kölcsönözzük e jelenségre, a Haugwitz-féle reformokban lehet a kiindulópontját felfedezni – pontosabban éppen abban, hogy Magyarország kimaradt ezekből. (Hóman–Szekfű 1935. IV. kötet 510. Az idézett szövegrész szerzője Szekfű Gyula.) Igaz, hogy a birodalom belül Magyarország mindig sajátos esetet képviselt a többi tartományhoz és országhoz képest, de sajátosságai éppen Mária Terézia uralkodása kezdetének időszakától szilárdultak eltérő struktúrává. Az Osztrák–Magyar Monarchia 1867. évi létrehozása ezt fejezte végül ki, ide torkollott a magyar *Sonderweg*.

A *contributio* összegének alakulása jól mutatja az uralkodó és a magyar rendek erőviszonyainak hosszú távú alakulását. A Rákóczi-szabadságharc eredményeként az ország éves hadiadója a 3–4 millió forintos szintről 1,5–2 millióra esett le, és ugyanoda csak fél századdal később kapaszkodott vissza (Szijártó 2008. 71–73). Magyarország rendjeinek a Rákóczi-szabadságharc utáni viszonylag erős pozíciója azt követően fokozatosan erodálódott. Ebben a tekintetben a birodalom nemzetközi helyzetének esetenkénti válságosra fordulása hozott csak ideiglenesen változást, mint 1741-ben vagy 1789–1790-ben.

A 18. század viszonyai között egyre inkább anakronisztikusnak tűnő rendi dualizmus fennmaradása Magyarországon a vármegyerendszerre támaszkodott, a nemesi önkormányzatnak az államot helyi és regionális szinten képviselő szereveire. Egy oxfordi történészprofesszor, Peter Dickson rámutatott, hogy míg a diétát meg lehetett kerülni (1687 és 1792 között csak nyolc alkalommal hívták össze, és 1765 és 1790 között egyszer sem ülésezett), a vármegyék viszont megkerülhetetlenek voltak. Egyenesen úgy fogalmazott, hogy míg a birodalom többi tartományát bürokraták kormányozták, Magyarországot viszont nemések (Dickson 1995. 350). Kollégája, Robert Evans úgy véli, hogy ez a vármegyei hivatalokat viselő nemesség, illetve a vármegyei követek, akik az ő törekvéseiknek országos szinten, a diéta alsóházában adtak politikai kifejeződést, a központilag

kinevezett, a birodalmi politikai törekvéseket végrehajtó királyi közigazgatás riválisai lettek. A magyarországi politikai harcokat szerinte tehát e két közigazgatás közötti csataként lehet értelmezni, két rivális elitesoport harcaként. (Ezt az állítást eredetileg az 1790 és 1848 közötti időszakra fogalmazta meg, lásd Evans 2006. 183.)

III. AZ „ALKOTMÁNYOS RENDISÉG”

Mária Terézia uralkodásának későbbi szakasza az „alkotmányos rendiség” tendenciáját bontakoztatta ki. Amint a diéta napirendjéről lekerültek a felekezeti ellentétek, és ezek helyére az adóemelés és a nemesi kiváltságok védelmének kérdésköre került, létrejött egy rendi egységfront az uralkodóval szemben. Ráadásul ezeket a fő vitakérdéseket a magyar rendiség (a róla pozitívan nyilatkozó és ezért oly népszerű Montesquieu közvetlen hatása alatt) elkezdte „alkotmányosként” értelmezni. Ezt az átértelmezési folyamatot tetőzte be azután II. József uralkodása, aki a „rendi alkotmány” egészét próbálta felforgatni. Már az 1764–1765. évi diétán nagy botrányt okozó *Vexatio dat intellectum* című röpiratban megnyilvánult az „alkotmányos rendiség” tendenciája, amikor a névtelen szerző lengyel mintára kiegyensúlyozott hatalommegosztást követelt a rendek és az uralkodó között (Bahleke 2005. 284), majd az „alkotmányos rendiség” az 1790. évi rendi mozgalom követeléseiben teljesedett ki, amelyek mintájául szintén a lengyel nemesi köztársaság berendezkedése szolgált. Ha ezek megvalósultak volna, Magyarországon is a rendek hatalmi túlsúlya jött volna létre. A 18. század vége felé az „alkotmány” fogalma már elkezdte betölteni azt a centrális szerepet, amelyet azután a 19. század folyamán végig eljátszott. A „közjogi kérdés” azután egészen 1918-ig uralta a magyarországi politikai életet. (A gondolatmenet kifejtését lásd: Szijártó 2012.)

A rendek és az uralkodó ellentéte kiéleződésének világos jele volt a század végén az, hogy míg korábban a király és a rendi nemzet szolgálata nem zárta ki egymást, ezek a 18. század második felében két egyre élesebben elváló utat jelentettek. Ahogy Dickson vagy Evans is észrevette, két párhuzamos hivatali-politikai elit jött létre. Amint ezt a központi hivatalok valódi hatalommal járó vezető tisztségeit az átlagosnál legalább kétszer hosszabb ideig viselő, így „professzionálisnak” nevezhető hivatalnokokra irányuló kvantitatív vizsgálattal megpróbáltam bebizonyítani, a század második felében többségüket már nem arisztokraták vagy a „vármegyékből érkezők”, hanem a pályájukat eleve ezen hivatalokban kezdő és az uralkodóhoz feltétlenül lojális „bürokraták” töltötték be. Karrierjük egy ideig még arra is lehetőséget adott számukra, hogy családjukat felemeljék az ország elitjébe, bár az 1720 és 1740 között született nemzedék előtt ez az út már bezárulni látszott. (Az állítás levezetését lásd: Szijártó 2019.) Míg korábban gyakori és elfogadott volt a kettős státusz a diéta alsótábláján, az

tudniillik, hogy valaki egyszerre volt egy király által kinevezett és a diétán hivatalból megjelenő bíró a Királyi Táblán és egy vármegye potenciálisan ellenzéki követe, ez a század végén már nem volt kivihető. A király és a rendi nemzet szolgálatának útja más területeken is kettévált.

Előzetes királyi engedélyhez kötötte a központi kormányzéseknekél szolgáló hivatalnokok országgyűlési követségét egy 1791 decemberében kiadott rendelet, mely elsősorban Beöthy Imre alispánt és helytartótanácsost, illetve Domokos Lajos debreceni főbíró és Vay József helytartótanácsost próbálta elűzni az országgyűlési követségtől. A király nem is engedélyezte 1792 tavaszán azt, hogy a megelőző diéta egyik ellenzéki hangadója, Vay József képviselje Borsod vármegyét. A megismételt választáson ezért a megye öccsét, Miklóst küldte az országgyűlésre. Sándor Lipót nádor, Pest-Pilis-Solt vármegye főispánja pedig 1792. május 12-én a megyéhez intézett leiratában érvénytelenítette Darvas Ferenc helytartótanácsos követté választását. Bár a vármegyei közgyűlés tiltakozott, mégis engedelmesen megválasztotta követévé az előző országgyűlés harmadik követét, az azon a diétán kevesebbet szereplő és mérsékelt ellenzékinek számító Pongrácz Boldizsárt (Kiss szerk. 2015. 149–150; Szakály 2003. 213–214).

De ezek a kormányzati lépések csak válaszlépések voltak, hiszen a rendiség korábban szintén megpróbálta lehatárolni a maga táborát:

semminemű jutalmakat, adományokat, tisztségeket, méltóságokat, jeles rendeket, avagy akárminemű királyi hivatalokat magam avagy maradékaim számára, sem az országgyűlés alatt valósággal, sem annak elmúlása esetére ígéletbe, a felső hatalmasságtól el nem veszek, sem nem keresek

– ezek a Szabolcs vármegyei országgyűlési követekkel az 1790–1791. évi diétára készülve letétt eskü szavai (idézi Kujbusné Mecsei 1997. 124). Ehhez hasonló esküt tett azután le a labdaházi eskü mintájára Budán a diétán megjelentek többsége:

semmi hivatalokat, meg tiszteltetéseket, ajándékokat, vagy ezeknek jegyeit, a' melylyek a' Gyűlés alatt 's arra nézve adattatnának, vagy ígértetnének, azok pedig a' Gyűlés után valóban tellyesítettének – a' Státusoknak hírek és meg egyyezések nélkül el nem fogok venni (*Naponként-való* 1791. 63–64).

A század végére tehát a kormányzat és a rendi ellenzék már két szembenálló táborként látta és fogta fel önmagát és partnerét.

A 18. század első felében nemcsak a rendiséget a vármegyei hivatalokban vagy az országgyűlési ellenzékben szolgáló elit és az uralkodó hivatalnokai között volt átjárás, hanem a politikai életet is a kompromisszumkészség jellemezte, ahogy ezt a koronázások kapcsán Barcsay Ákos meggyőzően bemutatta (Barcsay 2002. 267–275). Az „alkotmányos rendiség” megigizmosodása, az „alkot-

mányos” rendi követelések előtérbe kerülése azonban a magyar politikai élet kompromisszumépítő potenciáljának fokozódó gyengülésével is együtt járt: a rendi kompromisszumok helyébe alkotmányos konfliktusok kerültek. A politikai diskurzusban a rendiség központi értéke nem a 18. század második felében a korábbinál gyakrabban hangoztatott „közjó” lett, hanem a republikánus hagyományból vett „szabadság”, méghozzá a közügyekben való részvétel értelmében. (Részletesen lásd Szijártó 2016. 502.) Az „alkotmányos rendiség” korában a politika központi kérdéseit „alkotmányosnak” tekintették, ezért ezek mintegy elvi kérdéssé váltak, amelyekben nem lehetett már csak úgy alkut kötni, mint a korábbi korszak politikai vitáiban. Ennek az „elvhűségnek” a megerősödése pedig nemcsak a reformkor politikai vitáit vetítette előre, hanem 1848–1849 fegyveres konfliktusainak árnyát is.

IRODALOM

- Bahlcke, Joachim 2005. *Ungarischer Episkopat und Österreichische Monarchie. Von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686–1790)*. Stuttgart, Fritz Steiner Verlag.
- Barcsay, Ákos 2002. *Herrschaftsantritt im Ungarn des 18. Jahrhunderts. Studien zur Verhältnis zwischen Krone und Ständen im Zeitalter des Absolutismus*. St. Katharinen, Scripta Mercatoriae Verlag.
- Deák Ferenc 1865. *Adalék a magyar közjoghoz. Észrevételek Lustkandl Vencel munkájára: „Das ungarisch-österreichische Staatsrecht” a magyar közjog történelmének szempontjából*. Pest, Pfeifer Ferdinánd.
- Dickson, Peter 1995. Monarchy and Bureaucracy in Late Eighteenth Century Austria. *The English Historical Review*. 110/436. 323–367.
- Ember Győző 1989a. Magyarország a Habsburg birodalomban. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (szerk.) *Magyarország története, 1686–1790*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 353–390.
- Ember Győző 1989b. Az országgyűlések. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (szerk.) *Magyarország története, 1686–1790*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 391–435.
- Evans, Robert John Weston 2006. *Austria, Hungary and the Habsburgs. Essays on Central Europe, c. 1683–1867*. Oxford, Oxford University Press.
- Hóman Bálint – Szekfű Gyula 1935. *Magyar történet*. I–V. kötet. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Kujbuné Mecsei Éva 1997. Az 1790-91-es diétai történések a szabolcsi követjelentések tükrében. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv*. 12. 101–127.
- Montesquieu 1749/2000. *A törvények szelleméről*. Ford. Csécsy Imre és Sebestyén Pál. Budapest, Osiris–Attraktor.
- Kiss Anita (szerk.) 2015. *Pest-Pilis-Solt vármegye országgyűlési követutasításai a 18. században*. Összeállította Kiss Anita – Nagy János – Kapitány Adrienn. Budapest, A Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára.
- Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben felséges II dik Leopold tsászár, és magyar országi király által, szabad királyi várossába Budára, Szent Jakab havának 6dik napjára rendelt, 's Szent András havának 3dik napjára Posony királyi várossába által-téetett, 's ugyan ott, következő 1791dik esztendőben böjt-más havának 13dik napján bé-fejezett magyar ország gyűlésének; melyek eredet-képen magyar nyelven íráttattak, és az ország gyűlésének fő-vigvázása alatt, hitelesen deák nyelvre fordítottattak*. Bécs, Baumesiter Josef, 1791.

- Szabad György 1979. Az önkényuralom kora (1849–1867). In Kovács Endre – Katus László (szerk.) *Magyarország története, 1848–1890*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 435–768.
- Szakály Orsolya 2003. *Egy vállalkozó főnemes. Vay Miklós báró (1756–1824)*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- Szijártó M. István 2004. A magyar rendek adómegajánlási joga és a 18. századi adómegajánlási rend kialakulása. *Történelmi Szemle*. 46/3–4. 241–295.
- Szijártó M. István 2006. *Nemesi társadalom és politika. Tanulmányok 18. századi magyar rendiségről*. Budapest, Universitas.
- Szijártó M. István 2008. The Rákóczi Revolt as a Successful Rebellion. In László Péter – Martyn Rady (szerk.) *Resistance, Rebellion and Revolution in Hungary and Central Europe: Commemorating 1956*. London, Hungarian Cultural Centre, London – School of Slavonic and East European Studies – University College, London. 67–76.
- Szijártó M. István 2012. A „konfesszionális rendiségtől” az „alkotmányos rendiségig”. Lehetőségek és feladatok a 18. századi magyar rendiség kutatásában. *Történelmi Szemle*. 54/1. 37–62.
- Szijártó M. István 2016. A közjó fogalma a kora újkori politikai diskurzusokban. *Történelmi Szemle*. 58/4. 499–503.
- Szijártó M. István 2019. A „professzionális” hivatalnokok „terezianus” nemzedéke és a „bürokraták” hatalomátvétele. *Századok*. 153/4. Megjelenés előtt.